

https://doi.org/10.31516/2410-5325.078.01*
УДК 930:[338.48: 330.85]

Л. Д. Божко

Харківська державна академія культури, м. Харків, Україна

К. В. Кислюк

Харківська державна академія культури, м. Харків, Україна

МЕМОРІАЛЬНИЙ ТУРИЗМ ЯК СКЛАДОВА МЕМОРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Л. Д. Божко, К. В. Кислюк. Меморіальний туризм як складова меморіальної культури

У статті меморіальний туризм – нові форми меморіальної діяльності: створення «місця пам'яті» скоєних злочинів (музеефікація місць трагедій; відкриття окремих пам'ятників; меморіальних комплексів; музеїв; виставок, присвячених трагічним подіям; створення організованих захоронень тощо) – розглянуто як новий напрям української меморіальної культури, визначено причини його затребуваності та роль, яку він може відігравати в сучасній українській культурі. Аналіз літератури засвідчив, що феномен меморіального туризму є повсюдним. Він стає частиною глобальної структури сучасних посередницьких та туристичних наративів парадигм миру, примирення та стійкості. Парадигми «спільних спогадів» актуалізують нове бачення військової пам'яті в розрив із патріотичним, агресивним та мілітаризованим підходом. Зазначено, що найдоцільнішим є просування України на міжнародній арені як «місця пам'яті» щодо наймасштабніших з часів Другої світової війни руйнувань. Це є практикою перших віртуальних музеїв російсько-української війни, яка наразі відповідає змісту актуальної культурної пам'яті, репрезентованої в одному з найпоширеніших її вітчизняних медійних дискурсів. Це дозволить державі популяризувати громадянські цінності, заохочувати активну дипломатію, стимулювати туризм як інструмент економічного розвитку.

Ключові слова: меморіальний туризм, меморіальна діяльність, місце пам'яті, російсько-українська війна.

L. Bozhko, K. Kysliuk. Memorial tourism as a component of memorial culture

The purpose of the article is to demonstrate the memorial tourism as a **component of memorial culture** – promising direction of post-war tourism in Ukraine, to determine the reasons for its demand and the role it can play in current cultural situation. Memorial tourism is a new form of memorial activity: the creation of a “place of memory” for committed crimes (museumification of places of tragedies; opening of individual monuments; memorial complexes; museums; exhibitions dedicated to tragic events; creation of organized burials), etc.

The methodology. In the research process, the methods of abstraction, analysis and synthesis were used in the historiographical study of the memorial tourism, empirical method was used for collecting and describing material about the first virtual museums of the Russian-Ukrainian war, content analysis and statistical method were used for comparing the content of popular Telegram news channels about the war with the exhibits of these museums.

The results. The analysis of the literature showed that the phenomenon of memorial tourism has a global character. It becomes part of the global structure of contemporary mediating and tourism narratives of peace, reconciliation and sustainability paradigms. The paradigms of “shared memories” introduce a new vision of war memory as an alternative of the patriotic, aggressive and militarized approach. The authors note that the most expedient is the promotion of Ukraine on the international arena as a “place of memory” for the largest-scale destruction since the Second World War. This is the practice of the first virtual museums of the Russian-Ukrainian war. It currently corresponds to the content of acute cultural

memory, represented in one of the most widespread Ukrainian media discourses. This approach will allow the state to popularize civic values, encourage active diplomacy, and stimulate tourism as a tool of economic development.

The scientific novelty. Consideration of the relationship between the theory of memorial tourism and the first practices of museumification of the Russian-Ukrainian war and one of the leading Ukrainian media discourses of its coverage.

The practical significance. The materials of this article can be used to develop programs or strategies for the development of memorial tourism in the war and post-war times in Ukraine.

Keywords: *memorial tourism, memorial activity, places of memory, Russian-Ukrainian war.*

Актуальність теми дослідження. Сучасні тренди розвитку туризму характеризуються новими інноваційними туристичними продуктами, які задовольняють інтереси суспільства та потреби сучасних туристів. Дедалі більшу популярність здобувають тематичні види туризму, серед яких можемо назвати меморіальний туризм — підвид т. зв. «темного» туризму. Меморіальний туризм — це нові форми меморіальної діяльності, про які слід нагадати ще раз: створення «місця пам'яті» скоєних злочинів (музеїфікація місць трагедій, відкриття окремих пам'ятників, меморіальних комплексів, музеїв, виставок, присвячених трагічним подіям, створення організованих захоронень тощо). Мільйони мандрівників приїжджають у місця колишніх концтаборів, ядерних катастроф, воєнних дій, де видно наслідки бомбардувань та руйнувань, щоб віддати шану жертвам, задовольнити свою цікавість та перемогти страх. Наприклад, одним з таких місць є Національний меморіал і музей 11 вересня в Нью-Йорку, встановлений на згадку про жертв терористичної атаки 11 вересня 2001 р., коли загинуло понад 2 600 людей (Меморіал 11 вересня, 2022). Отже, ідеться про формування і розвиток меморіальної культури, однією з культурних практик якої є меморіальний туризм. Концепція меморіальної культури і поняття меморіального туризму є новими й загалом ще не цілком освоєними та розробленими сучасною гуманітаристикою, що актуалізує потребу їх дослідження з точки зору розуміння їх суті, структури, функціоналу тощо.

Постановка проблеми. Нині Україна переживає російську агресію. З часів Другої світової війни ще жодна європейська країна не мала такого кривавого досвіду. Уряд, разом з Київською школою економіки (KSE), веде підрахунок втрат, завданих Україні війною. Загалом з початку конфлікту росії проти України пошкоджено, зруйновано або захоплено щонайменше: 15,3 тис. багатопверхівок, 115,9 тис. приватних будинків, 2,61 тис. закладів освіти (261 школа зруйнована повністю), 934 медзаклади (127 лікарень зруйновано повністю), 798 дитячих садків, 715 культурних споруд, 388 підприємств (Дорош, Зануда, 2022). Повністю пошкоджено або знищено понад 150 різних пам'яток та об'єктів культури (Кржижковська, 2022). Український культурний фонд створив інтерактивну «Мапу культурних втрат», яка демонструє масштаб руйнації пам'яток унаслідок вторгнення росії в Україну (Мапа культурний втрат, 2022). За даними ООН, за час, що минув від початку російської агресії проти України до 22 серпня, загинуло 5587 цивільних людей. Серед них, за оцінками ООН, 362 дитини. Жахом для українців і світової спільноти стали події на окупованих територіях (Буча, Ізюм, Маріуполь). На думку експертів, лише в Маріуполі кількість загинлих може становити понад 20 тис. людей (Дорош, Зануда, 2022).

Зважаючи на зацікавленість іноземних туристів щодо відвідування локацій, котрі перебували в окупації, Державне агентство розвитку туризму (ДАРТ) України ініціювало об'єднання зусиль держави та громадськості для розробки стратегії відвідування місць пам'яті, пов'язаних з військовою агресією росії в Україні. Співробітники ДАРТ переконані, «що держава має докласти визначних зусиль для увіковічення пам'яті про українських героїв та жертв російських звірств, належної популяризації історії незалежної України, її державотворення та спротиву, формування цілісного історичного світогляду щодо подій війни за свободу» (ДАРТ об'єднує представників держави та громадськості, щоб розробити стратегію відвідування місць пам'яті війни, 2022). Хоча війна ще триває, але вже зараз необхідно сформувати культуру відвідування місць пам'яті про злочини

рф в Україні, зважаючи на суспільну думку та світовий досвід.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Академічний інтерес наукової спільноти до меморіального туризму як культурного феномену став проявлятися з 90-х рр. XX ст. в межах досліджень т. зв. «темного туризму» (Green, 1990; Seaton, 1996, 1999; Lennon and Foley, 1999; William and Miles, 2002). В останній час зацікавлення меморіальним туризмом підвищилося, про що свідчить, зокрема, створення Інституту темного туризму (Institute for Dark Tourism) (*The Institute for Dark Tourism Research (iDTR) is a world-leading academic centre for dark tourism scholarship, research and teaching*). Потреба в такому інституті також визначила складність предмета та проблеми, які він репрезентує.

Проблематика меморіального туризму набула свого відображення і в працях українських дослідників. Т. Заставецький, Л. Заставецька (2011) розглядали явище «темного» та меморіального туризму на пострадянському просторі. З. Шильнікова, І. Дульцева, М. Матушкіна дослідили аспекти мотивації споживача «темних» туристичних послуг та виявили причини їх привабливості. Н. М. Паньків (2021) спробував висвітлити передумови виникнення темного туризму в Україні, просторово-функціональні можливості його розвитку та сучасного стану використання ресурсного потенціалу темного туризму в Україні. М. Казьмирчук (2016) у своїй праці торкнувся питання термінології меморіального туризму та спробував означити загальні тенденції щодо вивчення цього нового виду туризму у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях. У праці І. Смирнова, О. Любіцевої, Ц. Джибо (2021) охарактеризовано основні пам'ятки Голокосту, запропоновано напрями його подальшої меморіалізації як ресурсу для розвитку меморіального туризму. М. Яріко (2019) розглянула меморіальний туризм як інструмент примирення. Г. Заваріка та О. Зеленко (2022) зосередили свою увагу на дослідженні світового досвіду та українській сучасній практиці щодо способів зберігання культурних об'єктів під час бойових дій. Виконаний аналіз свідчить про певний інтерес наукової спільноти до меморіального туризму, але серед україн-

ської історіографії меморіального туризму відсутні комплексні розвідки, присвячені цьому явищу, зокрема, культурологічні дослідження меморіального туризму як явища української меморіальної культури.

Мета статті — здійснити обґрунтування меморіального туризму як перспективного напрямку післявоєнного туризму в Україні, визначити причини його затребуваності та ролі, яку він може відіграти в сучасній культурі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз наукового доробку меморіальної культури свідчить, що чіткого визначення цього поняття немає, зміст сприймається виключно з оповідального контексту, він є змістовно розмитим і недостатньо фіксує його специфіку як явища культури. Феномен меморіальної культури, з яким тісно пов'язано меморіальний туризм, на відміну від споріднених йому меморіальних явищ (колективна пам'ять, культурна пам'ять, комеморація, історичні уявлення тощо), ще недостатньо досліджено і так само недостатньо представлено в сучасній науковій літературі.

Для розуміння суті цього феномену звернемося до значимих праць з цієї проблематики. Так, австралійська дослідниця А. Парр інтерпретувала меморіальну культуру крізь призму травматичного меморіального досвіду суспільства (Parrr, 2008). На її думку, генезис будь-якої меморіальної культури пов'язаний з іманентним бажанням людей зберігати найдраматичніші спогади, що консолідують та посилюють їх; а меморіальна культура — це спосіб участі культури у формуванні, організації й розміщенні колективної пам'яті в просторі та часі (Parrr, 2008, р. 15). Так само можна погодитись із думкою Е. Коена, згідно з якою зростання популярності меморіального туризму в сучасному суспільстві пов'язане не тільки з травматичним змістом тієї історичної спадщини, яку вона отримала від предків, але й сучасною кризою ідентичності (Cohen, 2015, р. 197).

На прикладі придорожніх хрестів дослідниця Х. Еверетт демонструє, що процес меморіальної матеріалізації розбивається на кілька фаз: поява приводу меморіалізації (катастрофа), його усвідомлення з урахуванням соціокультурного

контексту (інтерпретація катастрофи як трагедії, яка потребує меморіалізації), вибір способу матеріалізації (створення меморіального об'єкта), забезпечення процесу постмеморіалізації («меморіальне обслуговування об'єкта» — принесення квітів, фотографій, запалювання свічок тощо) (Everett, 2002).

Однак, як зрозумів ще З. Фрейд, травматичний досвід суттєво відрізняється за своїми масштабами. З одного боку, це — *скорбота*, яка відзначається широким діапазоном проявів — від жалю до повного примирення з втратою. З іншого, абстрактніші втрати (Батьківщина, воля, ідеал) можуть призводити до хворобливої *меланхолії*. Звільнене лібідо не було перенесено на інший об'єкт, а повернуто до «Я», трансформувавши втрату об'єкта на втрату «Я». Згідно з науковою думкою, один із небагатьох зразків культурної меланхолії демонструє вітчизняна культура, адже її історія сповнена численними травмами — від Руїни до невдач соціально-економічної та політичної модернізації в 1990–2020-х рр. Якщо ця гіпотеза є слушною, то вочевидь саме «темний» та меморіальний туризм знайде в післявоєнній Україні свій найсприятливіший ґрунт.

З поняттям меморіальної культури тісно пов'язане поняття «місць пам'яті» (популярне з останньої чверті ХХ ст. завдяки французькому історикові П. Нора). Місця пам'яті — це найсимволічніші об'єкти нашої пам'яті: архіви, бібліотеки, Пантеон і Тріумфальна арка, словник Ларусса та стіна Комунарів (Nora (dir.), 1984).

У нашому випадку місця пам'яті пов'язуватимуться з воєнною агресією росії проти України.

Тісні зв'язки між «місцями пам'яті» та туризмом широко й систематично вивчалися, обговорювалися та досліджувалися починаючи з 1990-х рр. У міру того, як «туризм пам'яті», або «постконфліктний туризм», оформився як галузь досліджень, розвідки, присвячені туризму, пов'язаному з місцями смерті, набули інтенсивного розвитку. Дискутувалися нові категорії, такі як «трагічний туризм» (Lippard, 2000), «танатуризм» (Seaton, 1996), або «темний туризм», (Lennon & Foley, 2000). Так, поняття «темний туризм» уперше введено в науковий обіг у 1996 р. Дж. Ленноном і М. Фолі — спів-

робітниками факультету гостинності, туризму і менеджменту дозвілля Каледонського університету. Вони визначали його як «явище, що передбачає відвідування таких місць, як місця вбивств і стихійних лих, смерті й людських катастроф» (Foley, Lennon, 1996, p. 33).

Деякі дослідники підкреслюють «динаміку пам'яті», пропонуючи переосмислити соціальну пам'ять як прояв і результат глобалізації та глобальної медіакультури. А. Ерлль пропонує перевизначити пам'ять як «подорожуючу» або «транскультурну» (Erll, 2014). Крім того, деякі дослідники наполягають на появі «глобальної культури пам'яті», яка веде до загальних режимів пам'яті, що виходять за межі національних особливостей (Zwingenberg, 2015). Глобальне поширення меморіального туризму, пов'язаного з місцями пам'яті, можна розглядати одним із вимірів цього «глобального простору пам'яті», який оснований на різних факторах: глобальній геополітичній динаміці, глобальній мобільності, економічній глобалізації, глобальній культурі (кіно) і, звичайно ж, на глобальному поширенні туризму.

Нині частиною глобальної структури сучасних посередницьких та туристичних наративів стали парадигми миру, примирення й стійкості. Війни й конфлікти, під впливом ЮНЕСКО, почали переосмислюватися через наративи «спільних спогадів» (Araudin, 2022). Одним із перших своє тлумачення цього явища запропонував французький філософ П. Рікер: «Треба, власне, аби народи Європи відчули взаємне співчуття, уявили, повторюю, страждання інших у момент, коли самі кричать про помсту за рани, завдані їм у минулому». Авжеж, «прощення в повноті своїх значень набагато перевищує політичні категорії; воно належить до порядку — порядку милосердя, який перевершує навіть порядок моральності» (Рікер, 2004, с. 3).

Парадигми «спільних спогадів» актуалізують нове бачення військової пам'яті в розрив із патріотичним, агресивним та мілітаризованим підходом. Цю парадигму часто розглядають як «денаціоналізований» підхід до пам'яті про війну, яка підходить для досягнення нинішніх дипломатичних цілей та розвитку міжнародного туризму. Слід відзначити, що в деяких посткон-

фліктних ситуаціях цілі примирення можуть визначати розвиток політики меморіального туризму, як, наприклад, у Балканах, Північній Ірландії, Руанді (Dumas, Korman, 2011).

Сучасний меморіальний туризм розширює межі своїх пропозицій у міжнародному масштабі. Туристичні організації та сайти реагують на новий попит своїх відвідувачів. Акцентується на місцях, де відбулися великі драматичні події нашої історії, у тому числі, це і численні місця злочинів російських окупантів на території незалежної України. Меморіальні комплекси є свідченням бойових дій та уроком на майбутнє. Вони дозволяють нам цінувати мужність наших людей у їхній боротьбі, а також заново відкривати для себе цінності, які об'єднують наше суспільство, і таким чином впливають на його гуманістичну складову. Існує вірогідність за допомогою меморіального туризму вирішити проблему збереження в сучасному суспільстві здатності до співчуття.

Своє бачення нового виду туризму в Україні представили в пресслужбі Державного агентства розвитку туризму. Після 24 лютого 2022 р. воно почало розробляти реєстр місць пам'яті російсько-української війни, який ляже в основу концепції їх відвідування (*Поворотна точка в історії. В Україні створюють маршрути пам'яті війни*, 2022).

Важливим питанням розвитку меморіальної культури і меморіального туризму, зокрема, є збереження культурних об'єктів під час бойових дій й організація відновлювальних робіт з метою подальшої меморіалізації означених вище об'єктів. Українські дослідники Г. Заваріка та О. Зеленко, вивчаючи світовий досвід і українську сучасну практику щодо способів зберігання культурних об'єктів під час бойових дій, наголошують, що «важливим фактором збереження військово-історичного ландшафту полів битв є їх меморіалізація, яка передбачає не тільки установку на них різних пам'ятників і пам'ятних знаків, а й закріплення в народній пам'яті прямого асоціативного зв'язку між історичною подією і місцевістю, де воно відбулося». На їхню думку, «створення на місці втраченої пам'ятки культури меморіалу стане не тільки важливим кроком для українського народу, а

і буде привабливим з туристичної точки зору. Адже вже зараз популярність України у світі дуже зросла і з припиненням бойових дій туристи забажають на свої очі побачити наслідки цих жахливих подій» (Заваріка, Зеленко, 2022).

Розглядаючи феномен меморіального туризму, слід окремо зацентрувати на його етичній стороні. Багато людей хочуть відчутти реальність, приховану за зображеннями в засобах масової інформації, або їх спонукають дізнатися більше через особисту асоціацію з місцями чи подіями. Це явище порушує, у першу чергу, етичні питання щодо статусу та природи об'єктів, ступеня їх інтерпретації, відповідної політичної й управлінської реакції та особливостей досвіду, якого набуває відвідувач. М. Олесків — очільниця ДАРТ України — наголошує, що «окремим питанням, яке заслуговує особливої уваги, має стати недопущення на таких об'єктах випадків надмірного туризму та десакралізації жертви, принесеної українцями заради перемоги» (*ДАРТ об'єднує представників держави та громадськості, щоб розробити стратегію відвідування місць пам'яті війни*, 2022). Вона також запропонувала розпочати формування культури відвідування місць пам'яті війни: «якщо цього не робити зараз, є ризик пізніше отримати в цих місцях болі й героїзму українського народу так званий овертуризм (overtourism) — туризм, який вийшов із-під контролю, що призведе до стихійної інструменталізації трагедії та перетворення її на атракціон» (*Стратегію відвідування місць пам'яті війни планують створити в Україні*, 2022).

Об'єднання «Visit Ukraine» влітку мало намір запуснути тури українськими містами-героями, які постраждали від російської агресії (Києвом, Черніговом, Сумами, Харковом, Ірпенем і Бучею). Ці пропозиції викликали критику в соцмережах, користувачі обурювалися і не розуміли, як можна «гуляти по місцях, де вбивали й гвалтували». У «Visit Ukraine» визнали, що ці теми «потребують більш детального опрацювання», тому скасували тури (*Information page about Ukraine 24/7*, 2022).

Попри розробку концепції відвідування місць пам'яті, пов'язаних з військовою агресією росії в Україні, наразі вже готується концепт

розбудови меморіальних комплексів та музеїв, присвячених страшним подіям окупації Київщини російськими російськими агресорами. У Київській обласній військовій адміністрації вже створено «VR-музей пам'яті війни» (*VR-музей пам'яті війни*), запущено проєкт «Війна впритул» (ПРО ПРОЕКТ, 2022). Цей проєкт має за головну мету здійснення меморіалізація руйнацій, щоб показати світовій спільноті масштаб катастрофи та геноцид української нації. За допомогою сучасних технологій фіксуються руйнування, які спричиняє агресор на всій території України. Такий же музей створено в Чернігові «VR-музей пам'яті війни на Чернігівщині» (*VR-музей пам'яті війни на Чернігівщині*). Тому в усіх подібних музеях уже зараз за допомогою 3D-турів відвідувачі туристичних порталів можуть потрапити до жакливної реальності, яку принесла із собою війна.

Один із найцікавіших теоретичних моментів у цьому сенсі полягає у визначенні співвідношення між музейною експозицією та фізичною реальністю, яку вона покликана відображати. Згідно з класичною теорією культурної пам'яті Я. Асмана (Assmann, 1992), певні події, явища чи артефакти мають усталитися в культурній пам'яті людей після тривалого (протягом 2–3 поколінь) відбору з актуальної пам'яті, яка оснований на безпосередній комунікації. Візуальність сучасної культури, безумовно, скорочує цей термін завдяки моментальній фіксації та масовому поширенню тих чи інших об'єктів, але водночас може підмінювати реальну важливість об'єкта його вигаданою візуальною привабливістю. Для перевірки зазначеної теоретичної конструкції ми проаналізували частину візуального контенту одного з найпопулярніших Telegram-каналів «Реальная война/Украина новости» (<https://t.me/voynareal>) з майже 1,5М підписників (їх число зростає щодня), на які припадає сьогодні 41% часу на споживання новин у сомережах (*КМІС. Демократія, права і свободи громадян та медіаспоживання в умовах війни*, 2022). Саме в такому месенджер-форматі «миттєвого обміну повідомленнями» подання оперативної інформації про війну є максимально наближеним до змісту актуальної культурної пам'яті.

Виконано контент-аналіз 1212 фотозображень за три тижні жовтня і отримано наступні результати:

- у категорії «Немирне небо» з димами від пожеж і слідами роботи ПВО – 69 зображень;
- руїни та пожежі міст, сіл, інфраструктури, автівок – 122 фото;
- безлад у приміщенні – 8 фото;
- ворожі рештки (техніка, позиції, уламки) – 16 фото.

Загалом – 215 зображень, або майже 17,7%, від їх загальної кількості. Попри, на перший погляд, невеликий відсоток, ця група є однією з найбільш представницьких у фотоконтенті цього каналу.

Контент-аналіз фотозображень за вересень надав такий результат: із загальної кількості 1520 фото, зображень наслідків війни – 139, або 9,1%. Найбільш суттєво (116 проти 199, або у 1,7 рази) поменшало зображень у перших трьох категоріях, адже значно більш концентровані удари по Україні наносилися в першій половині жовтня після пошкодження Кримського мосту. Натомість зросла кількість зображень в останній, четвертій категорії. Вона могла ще більшою, якщо би ми долучили до неї численні зображення неушкоджених трофеїв ЗСУ під час вересневого наступу на Харківщині.

Отже, меморіалізація саме «темних об'єктів» відповідає реаліям «гарячої» фази російсько-української війни. Агресор, використовуючи перевагу в артилерії, авіації, ракетному озброєнні, постійно завдає по території України масових ударів, які призводять до руйнування цивільної інфраструктури, знищення приватних будинків, автівок, загибелі мирних мешканців. Унаочнення наслідків цих ударів поряд із більш типовою демонстрацією знищення ворожої сили і техніки становить один із провідних вітчизняних медійних (і пропагандистськи привабливих) дискурсів висвітлення російсько-української війни, який, окрім іншого, охоче сприймається західною аудиторією. Візуальна привабливість у цьому випадку полягає у виборі певного ракурса, позиції оператора під час зйомки, але не в постановності її об'єкта.

Підсумовуючи зазначимо, що феномен меморіального туризму є глобальним. Уважається,

Рис. 1-3. Руїни українських міст у віртуальних музеях пам'яті війни.

<https://chernihivregion.travel/war#museum;>

<https://war.city>

Рис. 4-6. Місця пам'яті світового меморіального туризму: руїни в м. Вуковар, державний музей Аушвіц-Біркенау, меморіал геноциду в Мурамбі (Руанда).

<https://pixabay.com>; <https://www.auschwitz.org>;
<https://genocidearchiverwanda.org.rw>

що в Україні після Перемоги він набуде виняткових розвитку та цінності. Найдоцільнішим є просування України на міжнародній арені як «місця пам'яті» щодо наймасштабніших з часів Другої світової війни руйнувань. Це є практикою перших віртуальних музеїв російсько-української війни. Вона наразі відповідає змісту актуальної культурної пам'яті, репрезентованої в одному з найпоширеніших її вітчизняних медійних дискурсів. Зазначений підхід дозволить державі популяризувати громадянські цінності, заохочувати активну дипломатію, стимулювати туризм як інструмент економічного розвитку. Те, як туризм відноситься до місць пам'яті, демонструє його політичний вимір і може стати цікавою перспективою для подальших досліджень.

Список посилань

- ДАРТ об'єднує представників держави та громадськості, щоб розробити стратегію відвідування місць пам'яті війни (2022). Державне агентство розвитку туризму. <https://www.tourism.gov.ua/blog/dart-obiednuie-predstavnikiv-derzhavita-gromadskosti-shchob-rozrobiti-strategiyu-vidviduvannya-misc-pamyati-viyni>
- Дорош, С., Зануда, А. (2022). *Пів року війни Росії проти України у 10 цифрах*. BBC News Україна. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62610639>
- Заваріка, Г. М., Зеленко, О. О. (2022). Сталій туризм як інструмент збереження культурної спадщини та відновлення постраждалих територій. *Економіка та суспільство*, 39. Економіка та суспільство. <https://www.economyandsociety.in.ua>
- Заставецький, Т. Б., Заставецька, Л. Б. (2011). «Похмурий туризм» як відображення трагічних подій у історії та культурі народів. *Рекреаційна географія і туризм. Наукові записки*, 1, 101–107. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
- Казьмирчук, М. (2016). Меморіальний і ностальгійний туризм у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. Історія*, 4 (131), 20–31
- КМІС. Демократія, права і свободи громадян та медіаспоживання в умовах війни. *Київський міжнародний інститут соціології*. https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20220817_z/ Дослідження%20Демократія%2C%20права%20і%20свободи%20громадян%20та%20медіаспоживання%20в%20умовах%20війни.pdf
- Кржиковська, К. (2022, Травня 2). *Створено реєстр пошкоджень культурних цінностей в Україні*. Polska Agencja Prasowa. Polska Agencja Prasowa SA. <https://www.pap.pl/ua/news%2C1196104%2Cstvoreno-reestr-poshkodzen-kulturnikh-cinnostey-v-ukraini-narazi-u-spisku-277>
- Мапа культурних втрат. (2022). *Український культурний фонд*. <https://uaculture.org/culture-loss/>
- Меморіал 11-го вересня. (2022). *Visit New York City*. <http://visitnyc.com.ua/pro-new-york/memorial-11-go-veresnya/>
- Паньків, Н. М. (2021). Темний туризм в Україні: факторний аналіз та перспективи розвитку. *Наукові записки СумДПУ імені А. С. Макаренка. Географічні науки*, Т. 2, Вип. 2, 149–160
- Поворотна точка в історії. В Україні створюють маршрути пам'яті війни (2022). РБК-Україна. <https://www.rbc.ua/ukr/travel/povorotnaya-tochka-istorii-ukraine-sozdadut-1663242637.html>
- ПРО ПРОЕКТ (2022). *Війна впритул*. <https://war.city/about-us/>
- Рикер, П. (2004). Яким має бути новий етос Європи? *Критика, Рік IX, число 6 (92), 2–4*. Критика. Beta. Міжнародний огляд книжок та ідей. <https://krytyka.com.ua/articles/yakym-maie-buty-novyuy-etos-evropy>
- Смирнов, І., Любіцева, О., & Джибо, Ц. (2021). Пам'ятки Голокосту в Кам'янці-Подільському як ресурс для розвитку туризму. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Туризм*, 4 (2), 149–162
- Стратегію відвідування місць пам'яті війни планують створити в Україні. (2022). <https://www.the-village.com.ua/village/culture/culture-news/330575-strategiyu-vidviduvannya-mists-pamyati-viyni-planuyut-stvoriti-v-ukrayini>
- Яріко, М. О. (2019). Меморіальний туризм як інструмент примирення. Східна Україна на початку XXI століття. *Теорія, практика та інновації розвитку туристичної і готельно-ресторанної індустрії: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конф., 29–30 трав. 2019 р.* (с. 170–172). ВПЦ «Візаві»
- Araydin, V. (2020). *Critical Perspectives on Cultural Memory and Heritage: Construction, Transformation and Destruction*. UCL Press, JSTOR. <https://doi.org/10.2307/j.ctv13xpsfp>. Отримано Жовтня 10, 2022
- Assmann, J. (1992). *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. Beck

- Cohen, E. H. (2015). Educational dark tourism at an in populo site: The Holocaust museum in Jerusalem. *Annals of Tourism Research*, 38 (1), 193–209
- Dumas Hélène, Korman Rémi. (2011). Espaces de la mémoire du génocide des Tutsis au Rwanda. *Afrique contemporaine*, 2, 238, 11–27
- Erlil, A. (2011). Travelling Memory, *Parallax* 17 (4), 4–18. <http://journals.openedition.org/teoros/2862>
- Everett, H. (2002). *Roadside crosses in contemporary memorial culture*. University of North Texas Press
- Foley, M., Lennon, J. (1996). JFK and dark tourism: A fascination with assassination. *International Journal of Heritage Studies*, №2 (4), 198–211. Taylor & Francis
- Foley, M., Lennon, J. (2000). *Dark tourism. The attraction of death and disaster*, Cengage Learning EMEA
- Greene, A. (1990). Association for the Preservation of Civil War Sites. *CRM Bulletin*, 13 (5)
- Information page about Ukraine 24/7. (2022). <https://visitukraine.today/>
- Lennon, J., Foley, M. (1999). Interpretation of the Unimaginable, The U.S. Holocaust Memorial Museum, Washington, D. C., and Dark Tourism. *Journal of Travel Research*, 38, 46–50
- Lippard, L. (2000). *On the beaten track*. The New Press
- Nora, Pierre (dir.), (1984). *Les lieux de mémoire, t 1, La République, Paris, Gallimard*
- Parr, A. (2008). *Deleuze and Memorial Culture: Desire, Singular Memory, and the Politics of Trauma*. Edinburgh University Press
- Seaton, A. V. (1996). Guided by the dark: From thanatopsis to thanatourism. *International Journal of Heritage Studies*, 2 (4), 234–244
- Seaton, A. V. (1999). War and Thanatourism: Waterloo 1815–1914, *Annals of Tourism Research*, 26 (1), 130–158
- The Institute for Dark Tourism Research (iDTR) is a world-leading academic centre for dark tourism scholarship, research and teaching. *University of Central Lancashire (UCLan)*. <https://www.uclan.ac.uk/research/activity/dark-tourism>
- VR-музей пам'яті війни на Чернігівщині. Чернігівщина туристична — Офіційний сайт Чернігівської області. <https://chernihivregion.travel/war#museum>
- VR-музей пам'яті війни. Мандруй Київщиною — Офіційний туристичний сайт Київської області. <https://kyivregiontours.gov.ua/war>
- William, F., Miles, S. (2002). Auschwitz: Museum Interpretation and Darker Tourism. *Annals of Tourism Research*, 29 (4), 1175–1178
- Zwigenberg Ran, (2015). Entangled Memories: Israel, Japan and the Emergence of Global Memory Culture. *The Asia-Pacific Journal*, Vol. 13, Issue 32, No. 4

References

- A strategy for visiting war memorials is planned to be created in Ukraine*. (2022). <https://www.the-village.com.ua/village/culture/culture-news/330575-strategiyu-vidviduvannya-mists-pam-yati-viyni-planuyut-stvoriti-v-ukrayini> [In Ukrainian].
- A turning point in history. War memorial routes will be created in Ukraine (2022). RBK-Ukraina. <https://www.rbc.ua/ukr/travel/povorotnaya-tochka-istorii-ukraine-sozdatut-1663242637.html> [In Ukrainian].
- Apaydin, V. (2020). *Critical Perspectives on Cultural Memory and Heritage: Construction, Transformation and Destruction*. UCL Press, JSTOR. <https://doi.org/10.2307/j.ctv13xpsfp>. Retrieved October 10, 2022. [In English].
- Assmann, J. (1992). *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. Beck. [In German].
- Cohen, E. H. (2015). Educational dark tourism at an in populo site: The Holocaust Museum in Jerusalem. *Annals of Tourism Research*, 38 (1), 193–209. [In English].
- DART brings together representatives of the state and the public to develop a strategy for visiting war memorials* (2022). State Tourism Development Agency. <https://www.tourism.gov.ua/blog/dart-obiednuie-predstavnikiv-derzhavita-gromadskosti-shchob-rozrobiti-strategiyu-vidviduvannya-misc-pamyati-viyni> [In Ukrainian].
- Dorosh, S., Zanuda, A. (2022). *Half a year of Russia's war against Ukraine in 10 figures*. BBC News Україна. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62610639> [In Ukrainian].
- Dumas Hélène, Korman Rémi. (2011). Espaces de la mémoire du génocide des Tutsis au Rwanda. *Afrique contemporaine*, 2, 238, 11–27. [In French].
- Erlil, A. (2011). Travelling Memory, *Parallax* 17 (4), 4–18. <http://journals.openedition.org/teoros/2862> [In English].
- Everett, H. (2002). *Roadside crosses in contemporary memorial culture*. University of North Texas Press. [In English].
- Foley, M., Lennon, J. (1996). JFK and dark tourism: A fascination with assassination. *International Journal of Heritage Studies*, №2 (4), 198–211. Taylor & Francis. [In English].
- Foley, M., Lennon, J. (2000). *Dark tourism. The attraction of death and disaster*, Cengage Learning EMEA. [In English].

- Greene, A. (1990). Association for the Preservation of Civil War Sites. *CRM Bulletin*, 13 (5). [In English].
- Information page about Ukraine 24/7. (2022). <https://visitukraine.today/> [In English].
- Kazmyrchuk, M. (2016). Memorial and nostalgic tourism in domestic and foreign studies. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Serii Istorii*, 4 (131), 20–31. [In Ukrainian].
- KIIS. *Democracy, rights and freedoms of citizens and media consumption in conditions of war*. Kyiv International Institute of Sociology. https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20220817_z/Doslidzhennya%20Demokratia%20C%20prava%20i%20svobodi%20hromadyan%20ta%20mediaspojivannya%20v%20umovakh%20voiny.pdf [In Ukrainian].
- Krzhykovska, K. (May 2, 2022). *A register of damage to cultural values in Ukraine has been created*. Polska Agencja Prasowa. Polska Agencja Prasowa SA. <https://www.pap.pl/ua/news%2C1196104%2Cstvorenoreestropshkodzhenkulturnikhcinnostry-vukraininarazi-u-spisku-277> [In Ukrainian].
- Lennon, J., Foley, M. (1999). Interpretation of the Unimaginable, The U.S. Holocaust Memorial Museum, Washington, D. C., and Dark Tourism. *Journal of Travel Research*, 38, 46–50. [In English].
- Lippard, L. (2000). *On the beaten track*. The New Press. [In English].
- Map of cultural losses. (2022). *Ukrainian Cultural Fund*. <https://uaculture.org/culture-loss/> [In Ukrainian].
- Nora Pierre (dir.), (1984). *Les lieux de mémoire, t 1, La République, Paris, Gallimard*. [In French].
- Pankiv, N. M. (2021). Dark tourism in Ukraine: factor analysis and development prospects. *Naukovi zapysky SumDPU imeni A. S. Makarenka. Heohrafichni nauky*, Vol. 2, Issue 2, 149–160. [In Ukrainian].
- Parr, A. (2008). *Deleuze and Memorial Culture: Desire, Singular Memory, and the Politics of Trauma*. Edinburgh University Press. [In English].
- PRO PROEKT (2022). *Viina vprytul*. <https://war.city/about-us/> [In Ukrainian].
- Ryker, P. (2004). What should be the new ethos of Europe? *Krytyka, Rik IX, chyslo 6 (92), 2–4*. *Krytyka. Beta. Mizhnarodnyi ohliad knyzhok ta idei*. <https://krytyka.com/ua/articles/yakym-maie-butynovy-etos-evropy> [In Ukrainian].
- Seaton, A. V. (1996). Guided by the dark: From thantopsis to thanatourism. *International Journal of Heritage Studies*, 2 (4), 234–244. [In English].
- Seaton, A. V. (1999). War and Thanatourism: Waterloo 1815–1914, *Annals of Tourism Research*, 26 (1), 130–158. [In English].
- September 11 memorial. (2022). Visit New York City. <http://visitnyc.com.ua/pro-new-york/memorial-11-go-veresnya/> [In Ukrainian].
- Smyrnov, I., Liubitseva, O., & Dzhybo, Ts. (2021). Holocaust monuments in Kamianets-Podilskyi as a resource for tourism development. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu kultury i mystetstv. Serii: Turyzm*, 4 (2), 149–162. [In Ukrainian].
- The Institute for Dark Tourism Research (iDTR) is a world-leading academic centre for dark tourism scholarship, research and teaching. *University of Central Lancashire (UCLan)*. <https://www.uclan.ac.uk/research/activity/dark-tourism> [In English].
- VR-museum of war memory in Chernihiv region. Chernihiv tourist district — Official site of Chernihiv region. <https://chernihivregion.travel/war#museum> [In Ukrainian].
- VR-museum of war memory. Travel Kyiv region — Official tourist site of Kyiv region. <https://kyivregiontours.gov.ua/war> [In Ukrainian].
- William, F., Miles, S. (2002). Auschwitz: Museum Interpretation and Darker Tourism. *Annals of Tourism Research*, 29 (4), 1175–1178. [In English].
- Yariko, M. O. (2019). Memorial tourism as a tool of reconciliation. Eastern Ukraine at the beginning of the XXI century. *Teoriia, praktyka ta innovatsii rozvytku turystychnoi i hotelno-restoranoi industrii: zbirnyk materialiv mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konf., 29–30 trav. 2019 (p. 170–172)*. *VPTs «Vizavi»*. [In Ukrainian].
- Zastavetskyi, T. B., Zastavetska, L. B. (2011). “Gloomy tourism” as a reflection of tragic events in the history and culture of nations. *Rekreatsiina heohrafiia i turizm. Naukovi zapysky*, 1, 101–107. Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk. [In Ukrainian].
- Zavarika, H. M., Zelenko, O. O. (2022). Sustainable tourism as a tool for preserving cultural heritage and restoring affected areas. *Ekonomika ta suspilstvo*, 39. *Ekonomika ta suspilstvo*. <https://www.economyandsociety.in.ua> [In Ukrainian].
- Zwigenberg Ran, (2015). Entangled Memories: Israel, Japan and the Emergence of Global Memory Culture. *The Asia-Pacific Journal*, Vol. 13, Issue 32, No. 4. [In English].

Надійшла до редколегії 10.08.2022